

Scott Anderson

LAWRENCE Z ARABII

WOJNA, ZDRADA, SZALEŃSTWO MOCARSTW
JAK POWSTAŁ DZISIEJSZY BLISKI WSCHÓD

WYDAWNICTWO
MAGNUM

Scott Anderson

Lawrence z Arabii

WOJNA, ZDRADA, SZALEŃSTWO MOCARSTW
JAK POWSTAŁ DZISIEJSZY BLISKI WSCHÓD

WYDAWNICTWO
MAGNUM

Tytuł oryginału
LAWRENCE IN ARABIA
WAR, DECEIT, IMPERIAL FOLLY
AND THE MAKING OF THE MODERN MIDDLE EAST

Przekład
Grzegorz Woźniak (część pierwsza)
Władysław Jeżewski (część druga i trzecia)

This translation published by arrangement with Doubleday, an imprint
of The Knopf Doubleday Publishing Group, division of Random House LLC

Projekt okładki
Ewa Witosińska

Zdjęcie na okładce
© silver-john – Fotolia.com

Copyright © 2013 Scott Anderson
All rights reserved

Copyright © 2014 for the Polish edition by Wydawnictwo MAGNUM Ltd.
Copyright © 2014 for the Polish translation by Wydawnictwo MAGNUM Ltd.

Wszystkie prawa zastrzeżone. Żadna część tej publikacji nie może być reprodukowana,
zapisywana czy przekazywana w sposób mechaniczny, elektroniczny, fotograficzny
lub w jakiegokolwiek innej formie bez uprzedniej zgody właściciela praw.

Wydawnictwo MAGNUM sp. z o.o.
02-536 Warszawa, ul. Narbutta 25a
tel./fax 22 848 55 05, tel. 22 646 00 85
magnum@it.com.pl
www.wydawnictwo-magnum.com.pl

(EPUB) 978-83-63986-68-1
(MOBI) 978-83-63986-69-8
(PDF) 978-83-63986-70-4

*Nanette i Nataszy,
dwóm miłościom mojego życia, poświęcam*

Spis treści

Od autora	7
Wprowadzenie	10

CZĘŚĆ PIERWSZA

ROZDZIAŁ 1	Playboye w Ziemi Świętej	16
ROZDZIAŁ 2	Bardzo oryginalny człowiek	23
ROZDZIAŁ 3	Same miłe rzeczy	48
ROZDZIAŁ 4	Do ostatniego miliona	68
ROZDZIAŁ 5	Haniebny bałagan	92
ROZDZIAŁ 6	Strażnicy tajemnic	119
ROZDZIAŁ 7	Zdrada	141

CZĘŚĆ DRUGA

ROZDZIAŁ 8	Początek powstania	174
ROZDZIAŁ 9	Człowiek, który miał zostać szarą eminencją	195
ROZDZIAŁ 10	Na pustkowiu	224
ROZDZIAŁ 11	W gąszczu intryg	248
ROZDZIAŁ 12	Śmiały plan	276
ROZDZIAŁ 13	Akaba	302

CZĘŚĆ TRZECIA

ROZDZIAŁ 14	Pycha	331
ROZDZIAŁ 15	W ogień	361
ROZDZIAŁ 16	Wzbierająca furia	384
ROZDZIAŁ 17	Na własną rękę	410
ROZDZIAŁ 18	Damaszek	452
EPILOG	Paryż	480

Podziękowania	502
Przypisy	504
Bibliografia	535

Od autora

W czasie wojny również język staje się bronią i ta prawda bez wątpienia potwierdziła się na bliskowschodnim teatrze pierwszej wojny światowej. Oto przykład: w państwach ententy nazw „imperium osmańskie” i „Turcja” używano wymiennie, ale tej ostatniej znacznie częściej w nader oczywistym celu – aby umocnić przekonanie, że inne niż turecka nacje żyjące w granicach imperium osmańskiego to „narody zniewolone”, które trzeba wyzwolić. Podobnie, jeśli przed wojną i na jej początku w dokumentach aliantów pisano, że Palestyna i Liban to prowincje osmańskiej Syrii, to później, kiedy Brytyjczycy i Francuzi opracowali plany przejęcia tych ziem po wojnie, rozróżnienie to zaczęło zanikać. Na nieco innej, delikatniejszej płaszczyźnie, państwa zachodnie, nie wyłączając głównego sojusznika Osmanów, Niemiec, stale używały nazwy „Konstantynopol” (a więc tej, pod którą miasto istniało w czasach chrześcijańskich, nim zostało zdobyte przez osmańskich muzułmanów w roku 1453), a nie stosowanej lokalnie nazwy „Istanbul”.

Jak słusznie wskazuje wielu historyków Bliskiego Wschodu, stosowanie preferowanych przez Zachód określeń, takich jak Turcja zamiast imperium osmańskie, Konstantynopol zamiast Istanbul, wskazuje na europocentryczną perspektywę i w istocie służy do uzasadnienia europejskiej (czytaj: imperialistycznej) wersji historii.

W konsekwencji przed historykami zajmującymi się działaniami Zachodu na bliskowschodnim teatrze wojny (w tym także przede mną) staje pytanie o właściwą terminologię. Czy tę poprawniejszą politycznie, czy tę, która lepiej służy jasności wyводу. Większość źródeł, z których korzystają historycy, ma zachodnią proveniencję. Co do mnie, to uznałem, że dla wielu czytelników byłoby mylące, gdybym używał nazwy „Istanbul” w sytuacji, gdy w niemal wszystkich przywoływanych źródłach widnieje „Konstantynopol”. Wybrałem więc tę ostatnią nazwę.

Pomógł fakt, że rozróżnienia terminologiczne w czasach, których dotyczy niniejsza książka, wcale nie były tak wyraźne, jak chcieliby niektórzy współcześni historycy. Nawet sternicy polityczni imperium osmańskiego/Turcji często posługiwali się nazwą „Konstantynopol”, a nazwy „imperium osmańskie” i „Turcja” używali wymiennie (por. pismo Dżemala Paszy w rozdziale pierwszym). Dalsze roztrząsania na ten temat nie mają większego sensu. W książce *The Ottoman Path to War* (Droga imperium osmańskiego do wojny), turecki historyk Mustafa Aksakal przyznaje, że „mówienie o «rządach osmańskich» i «osmańskiej władzy» w kontekście 1914 roku to oczywisty anachronizm, bo przecież wszyscy ówcześni główni aktorzy odrzucali «osmanizm» i budowali państwo Turków i dla Turków”.

Tak więc podobnie jak pierwszoplanowe postaci w niniejszej książce, używam terminów „imperium osmańskie” i „Turcja” jako synonimów, wybierając jeden albo drugi w zależności od kontekstu, natomiast dla większej jasności używam niemal wyłącznie nazwy „Konstantynopol”.

Na koniec dodam, że za życia T.E. Lawrence’a ukazały się dwa wydania jego książki *Siedem filarów mądrości*. Pierwsze, wydrukowane w nakładzie ośmiu egzemplarzy w roku 1922, znane jest pod nazwą „tekstu oksfordzkiego”. Drugie, poprawione wydanie z 1926 roku, miało dwieście egzemplarzy nakładu i dziś uchodzi za tekst podstawowy. Sam Lawrence uznawał „tekst oksfordzki” za brudnopis. Cytaty zamieszczone w niniejszej książce czerpałem z wydania z 1926 roku. W nielicznych wypadkach, kiedy odwołuję się do tekstu oksfordzkiego, zaznaczam to przypiskiem „(wydanie oksfordzkie)”.

ROZDZIAŁ 16

Wzbierająca furia

Nawiązując do niedawnej deklaracji Waszej Ekszelencji złożonej lordowi Rothschildowi w sprawie Żydów w Palestynie, uprzejmie pozwalamy sobie zwrócić uwagę Waszej Ekszelencji na fakt, że Palestyna jest nieodłączną częścią Syrii – tak jak serce jest nieodłączną częścią ciała – co czyni niedopuszczalnym jakiegokolwiek rozdzielenie ich pod względem politycznym lub społecznym¹.

KOMITET SYRYJSKI W EGIPCIE DO BRYTYJSKIEGO
MINISTRA SPRAW ZAGRANICZNYCH BALFOURA, 14 LISTOPADA 1917

Władze brytyjskie odpowiedziały Komitetowi Syryjskiemu... że telegram do pana Balfoura nie może zostać w tej chwili przekazany, ale że władze brytyjskie wyrażają zadowolenie, iż egipcjacy Syryjczycy poinformowali je o swoim stanowisku w sprawie kwestii żydowskiej².

WILLIAM YALE DO DEPARTAMENTU STANU, 17 GRUDNIA 1917

[...]

Lawrence wjechał na wielbłądzie na grań, aby przyjrzeć się tonącemu w cieniu miastu Tafilu. Miejscowość była położona wyjątkowo mało atrakcyjnie. Lawrence znalazł się tu w sytuacji zupełnie odmiennej od tej, z jaką miał do czynienia w ostatnich szesnastu miesiącach na arabskim teatrze działań wojennych.

Był poranek 20 stycznia 1918 roku. Pięć dni wcześniej wyszkolone w Akabie ugrupowanie złożone z Beduinów i liczącego pięciuset żołnierzy oddziału Legionu Arabskiego wzięło szturmem Tafilę, położoną w górskiej dolinie w południowej Syrii. Niewielki garnizon turecki pierzchnął w płochu. Na północy znajdowały się następne cele wojenne Arabów: większe miejscowości Karak i Madaba. Lawrence przybył wesprzeć działania

przeciwko tym miastom, a potem kontynuować natarcie ku północnym brzegom Morza Martwego. Gdyby wszystko poszło zgodnie z planem, tam właśnie, w okolicach starożytnego miasta Jerycha, arabscy powstańcy mieli w końcu nawiązać bezpośrednią styczność z armią generała Allenby'ego w Jerozolimie.

Ale, o czym wszyscy partyzanci w dziejach ludzkości przekonali się na własnej skórze, zdobywanie i utrzymywanie skupisk ludności jest zupełnie czym innym niż prowadzenie działań dywersyjnych przeciwko nieprzyjacielowi. Współcześni specjaliści od partyzantki i działań antypartyzanckich nazywają to „zdobywaniem serc i umysłów”, lecz prawda jest taka, że nie chodzi tu o serca ani umysły. Cywilom, którzy znaleźli się w strefie działań partyzanckich, zależy tylko na tym, by przeżyć. Zawsze opowiedzą się za tą stroną, która zapewni im największe szanse przeżycia – i jeśli jedna nie będzie w stanie tego zagwarantować, udzieli poparcia drugiej. W tej najpierwotniejszej z walk odwoływanie się do ideologii lub poczucia narodowego jest właściwie bezcelowe; „lojalność” zdobywa się, zapewniając bezpieczeństwo bądź zaprowadzając rządy terroru, albo łącząc jedną metodę z drugą.

„Wyzwolona” Tafiła była dla Lawrence’a doskonałą ilustracją fałszywości tezy o „zdobywaniu serc i umysłów”. Mieszkańcy miasta bynajmniej nie cieszyli się z tego, że zostali uwolnieni od tureckiego jarzma, ani że powstaje oto zjednoczony naród arabski. Kupcy, drobni rolnicy i hodowcy owiec z Tafiły byli przekonani, że muszą wybierać między jednym złem a drugim. Beduińskich wojowników bali się i nienawidzili, uważając ich właściwie za bandytów na wielbłądach. Choć karni żołnierze Legionu Arabskiego nie budzili w nich takiego strachu, obawiali się, co zrozumiałe, że to liczne wojsko pozbawi ich wszelkich zapasów żywności, więc ukrywali przed nim, co tylko mogli. Niepokoili się też, co będzie, gdy wrócą Turcy, zawsze chętnie sięgający po represje. Jak to często bywa w takich sytuacjach, wśród mieszkańców wybuchł ostry spór o to, po której stronie bezpieczniej będzie się opowiedzieć.

„Sytuacja tutejsza wygląda dość dziwnie – donosił Lawrence Claytonowi 22 stycznia. – Miejscowa ludność jest podzielona na dwa zaciekle zwalczające się stronnictwa, które boją się nas i siebie nawzajem. Co noc na ulicach rozlegają się strzały, panuje ogólne napięcie. Próbujemy tworzyć policję itd., co pewnie uspokoi nerwową sytuację. Mam nadzieję, że dzięki temu zapewnimy sobie takie zaopatrzenie, jakie nam na razie wystarczy”⁴⁰.

Mieszkańcy jednak chomikowali wszelkie zapasy, co już spowodowało niedostatek żywności w dolinie i zawrotny wzrost cen dostępnych artyku-

łów. To z kolei budziło coraz większe niezadowolenie lokalnej ludności i rosnący gniew arabskich powstańców. „Przepraszam, że nie mogę przesłać Panu odpowiednich danych o wielkości dostępnego tutaj zaopatrzenia – kończył Lawrence raport z 22 stycznia – ale od chwili przybycia jestem bardzo zajęty ustalaniem, kto jest z nami i gdzie ich znaleźć. Konflikty ideowe, walki plemienne i spory partyjne są tak ostre (cały okręg od lat tęsknił do takiej anarchii), że prawie nikt nie mógłby szybko zrobić z nimi porządku”.

Sytuacja jednak miała się niebawem znacznie pogorszyć. Nazajutrz po wysłaniu listu do Clayтона Lawrence dowiedział się, że do Tafili zmierzają spore siły tureckie, aby odzyskać miasto.

W chwili przybycia do Tafili Lawrence od miesiąca znów przebywał w Arabii. W tym czasie zrobił bilans powstania arabskiego, konferował z Fajsałem w Akabie, szykował się do dalszych działań. Niedługo po powrocie wziął udział w ataku na kolej hidżaską. Poruszał się samochodem pancernym marki Rolls-Royce, najnowszym brytyjskim wozem bojowym, używanym od niedawna na froncie arabskim. Chociaż dwa samochody pancerne wyrządziły niewielkie szkody tureckiej placówce, którą zaatakowały, od razu stało się jasne, że ten nowy środek walki całkowicie zmieni oblicze wojny na pustyni. Przy znikomym nakładzie sił i środków Brytyjczycy mogli zapanować nad całą linią kolejową, atakując izolowane garnizony tureckie, i w niemal dowolnej chwili sparaliżować ruch na trasie. W tej sytuacji brytyjskie dowództwo przychyliło się w końcu do poglądu Lawrence’a: nie ma sensu walczyć o Medynę, lepiej pozostawić w spokoju tyśiące odciętych tam żołnierzy nieprzyjaciela.

Podczas przygotowań Lawrence pomyślał też o sobie. Nie chcąc dopuścić do powtórki wydarzeń z Dary, postanowił sformować prywatną armię, własną straż przyboczną. „Zacząłem organizować swój przyboczny oddział, dobierając w pierwszym rzędzie zawadiaków, których zbyt bujny temperament naraził na konflikt z prawem”⁴¹. Werbując „zawadiaków”, Lawrence postępował sprytnie i z rozmysłem. Liczył, że ludzie ci, przez swoje plemiona uważani za mścicieli, może nawet za wyrzutków, będą lojalni tylko wobec niego, co tłumaczyło też, dlaczego wziął do oddziału również dwóch obozowych nicponi, Farradża i Dauda. Za tę osobistą wierność dowódcy członkowie straży przybocznej zapłacą jednak wysoką cenę; według obliczeń Lawrence’a do końca wojny zginęło ich prawie sześćdziesięciu.

Z tą powiększoną świtą Lawrence wyruszył 10 stycznia z Akaby, żeby wziąć udział w zdobywaniu Tafili. Sztab generała Allenby’ego w Jerozolimie poinformował go, że armia brytyjska w Palestynie zapewne dopiero

w połowie lutego zdąży dostatecznie wypocząć i uzupełnić ekwipunek, aby wznowić natarcie. Wobec takiej zwłoki Lawrence i sztabowcy obmyślili plan niedużej akcji, którą w tym czasie mogli przeprowadzić arabscy powstańcy. Omijając szereg większych skupisk ludności w głębi terytorium syryjskiego – znajdujących się wciąż pod panowaniem tureckim, daleko poza zasięgiem wojsk brytyjskich w Palestynie – armia powstańcza miała oczyścić teren między nimi (góry moabskie leżące na wschód od Morza Martwego), a potem nawiązać łączność z Brytyjczykami pod Jerozolimą. Zajęcie Tafilu było pierwszym celem w tej kampanii, a następnymi większe miasta, Karak i Madaba. Jednakże cały plan nagle stanął pod znakiem zapytania, bo nadeszła wiadomość, że wojska tureckie maszerują na Tafilę.

Gdyby Arabowie trzymali się dotychczasowej taktyki, skorzystaliby z okazji, żeby spakować manatki i ulotnić się. Lawrence jednak znał się już dobrze na wojnie partyzanckiej, więc rozumiał, że zasady działań wojennych raptownie się zmieniły. Tak jak mieszkańcy Tafilu, ludność Karaku i Madaby czekała na wynik walki, aby opowiedzieć się po stronie zwycięzców. Oznaczało to, że losy wszystkich trzech miast są nierozłącznie ze sobą związane. Gdyby powstańcy opuścili Tafilę, straciliby wszelkie szanse na zajęcie Karaku i Madaby. Nie mieli wyjścia, musieli podjąć walkę.

Początki były bardzo niewyraźne. 24 stycznia po południu tysięcso-bowa straż przednia wojsk tureckich idąca z Karaku weszła do doliny Tafilu od strony wąwozu Wadi Hesa, kilka kilometrów na północ od miasta. Zaatakowała wysunięte posterunki powstańcze i szybko zepchnęła je aż na peryferie miasta. Na szczęście dla powstańców, zanim Turcy mogli w pełni wykorzystać przewagę, zapadł zmrok. Pod osłoną ciemności dowódca Legionu Arabskiego pośpiesznie wycofał wojska na południowy kraniec doliny. „Wszyscy sądzili, że uciekamy – donosił potem Lawrence Claytonowi. – I chyba tak było”⁴².

Przed świtem Lawrence wyszedł do miasta i na własne oczy zobaczył, jaki wpływ na mieszkańców wywołał odwrót Legionu Arabskiego. „Wszyscy wrzeszczeli ze strachu, toboły z rzeczami wyrzucano na ulice, na których kłębił się tłum mężczyzn i kobiet. Arabowie na koniach cwałowali tam i nazad, strzelając opętańczo w powietrze. Błyski z tureckich karabinów oświećlały zarysy północnych zboczy wąwozu Tafilu”.

Widząc, że niewielki wysunięty oddziałek wciąż utrzymuje pozycje na skarpie na północ od miasta, Lawrence pilnie poprosił dowódcę Legionu o posiłki i karabiny maszynowe, po czym sam pośpieszył na skarpe. O poranku sytuacja oddziałku – złożonego zapewne z trzydziestu Arabów i podobnej liczby mieszkańców Tafilu – stała się „dość trudna”.

„Turcy nacierali przez przełęcz i wzdłuż wschodniego pasma wzgórz graniczących z równiną – meldował Lawrence. – Ogień około piętnastu karabinów maszynowych koncentrowali na czole i skrzydle dość wybitnego małego pagórka, na którym się broniliśmy. Tymczasem nieprzyjaciel skorygował ogień szrapneli, które od jakiegoś czasu ocierały się o wierzchołek i wybuchały nad równiną, a [teraz] zaczynały obficie zasypywać zbocza i szczyt wzniesienia. Naszym ludziom brakowało amunicji, więc utrata pozycji była kwestią minut”.

Ale akcja opóźniająca na skarpie miała rozstrzygające znaczenie. Zanim jej obrońcy opuścili pozycję, główne siły arabskie z karabinami maszynowymi zdążyły zająć nową linię obrony na równolegle biegnącym grzbiecie, 2,5 kilometra z tyłu. W tym czasie Lawrence dokonał jednego z tych drobnych, pozornie nieistotnych czynów wojennych, które często decydują o wyniku bitwy. Wycofując się w bezpieczne miejsce, miał dość przytomności umysłu, aby liczyć swoje kroki. Dzięki temu oszacował, że dystans między opuszczoną skarpcą – czyli pozycją, którą niebawem mieli zająć Turcy – a nową linią obrony Arabów wynosi około 2800 metrów. Ledwie główne siły Turków zajęły skarpcę i rozmieściły broń ciężką, spadł na nie grad pocisków z arabskich moździerzy.

Ponieważ w centrum Turcy zostali związani ogniem i nie mogli się ruszyć, Lawrence, przypominając sobie znane z historii bitwy, postanowił przeprowadzić klasyczny manewr oskrzydłający. Grupki arabskich wojowników szerokim łukiem okrążyły skarpcę i wyszły na tyły niczego nie podejrzewającego nieprzyjaciela. Tuż po trzeciej po południu Turcy zostali otoczeni. Arabscy kaemiści na skrzydłach zaczęli ostrzeliwać zupełnie teraz odsłoniętą pozycję turecką. Załogi tureckich moździerzy i karabinów maszynowych zostały szybko wybite do nogi. Turcy wpadli w popłoch i zaczęli chaotycznie wycofywać się do wąwozu Wadi Hesa. Ale i tam nie znaleźli schronienia. Przez cały wieczór do późnej nocy uciekający w zupełnym bezładzie Turcy byli atakowani przez arabskich kawalerzystów i Beduinów, a nawet górskich wieśniaków dyszących zemstą lub żądzą łupów. Lawrence ocenił, że z tysiąca tureckich żołnierzy, którzy wkroczyli do Tafili, pięciuset zostało zabitych lub rannych, a dwustu dostało się do niewoli, ale nawet te liczby mogą być zaniżone. Lawrence słyszał później, że zaledwie pięćdziesięciu Turkom udało się wrócić do Karaku, resztę wystrzelano w wąwozie jednego po drugim. W potyczce zginęło około dwudziestu pięciu Arabów, rannych zostało trzykrotnie więcej⁴³.

Pogrom wojsk tureckich w Tafili był klasyczną operacją w napoleońskim stylu. Lawrence wkrótce otrzyma za nią wysokie odznaczenie, Order za Wybitną Służbę. Sam jednak nazwał tę akcję „nikczemną” i niepotrzeb-

ną, bo chodziło w niej tylko o udowodnienie wyższości nad nieprzyjacielem. „Mogliśmy pokonać Turków, uchylając się od bitwy, i zapędzić ich w kozi róg, manewrując naszym centrum w sposób, który dziesiątki razy stosowaliśmy z powodzeniem w przeszłości i w przyszłości”⁴⁴. Tymczasem, wdając się w konwencjonalną walkę, Arabowie stracili jedną szóstą swoich ludzi, co sprawiło, że natarcie na Madabę lub Karak stało się w najbliższej przyszłości niemożliwe. „Dla nas nie był to jednak wieczór chwały – pisał Lawrence – lecz zgrozy umęczonych ciał naszych żołnierzy, których teraz odwożono do ich rodzinnych wiosek”⁴⁵.

Ale właśnie w Tafili Lawrence ujawnił nową, niepokojącą cechę: nienawiść do nieprzyjaciela, tłumioną wściekłość na głupotę żołnierzy tureckich, która kazała im go zaatakować. Nawet jeśli uważał się nad losem „tysięcy biednych Turków”, którzy wkroczyli do Tafili, nie miał, jak dawniej, współczucia dla nich. Dowiedziawszy się, że długo po zakończeniu bitwy w wąwozie wciąż trwa rzeź Turków, nie zrobił nic, żeby ją przerwać. „Moim obowiązkiem było błagać o litość dla nieprzyjaciela – wspominał w *Siedmiu filarach mądrości* – ale po pełnym niepokoju i zdenerwowania dniu byłem zbyt wyczerpany, aby zmusić się do spędzenia nocy w tym piekle i ratowania uciekinierów”⁴⁶.

Pół roku wcześniej, po podobnie jednostronnej bitwie pod Aba al-Lisan, na polecenie Lawrence’a śmiertelnie ranni żołnierze nieprzyjaciela zostali ułożeni na brzegu strumienia, by mogli się przynajmniej napić przed śmiercią. Pod Tafilą nawet lekko rannych Turków zostawiono bez pomocy. W nocy rozszalała się śnieżycą i rankiem żaden ranny już nie żył. „Był to grzech tak niewybaczalny, jak cała teoria wojny, ale nie należy nas za to sądzić zbyt surowo. W szalejącej zadymce... ryzykowaliśmy życie, by ocalić naszych ludzi, a skoro przyjęliśmy zasadę, że dla zabicia nawet setek Turków nie wolno nam poświęcać Arabów, to tym bardziej nie mieliśmy prawa szafować ich życiem dla ratowania nieprzyjaciół”⁴⁷.

Przypisy

Podczas pracy korzystałem wprawdzie z mnóstwa materiałów archiwalnych i opracowań, ale niektóre źródła, odnoszące się wprost do najważniejszych spraw poruszanych w tej książce, okazały się szczególnie cenne. Jeśli chodzi o materiały archiwalne, były to dzienniki Aarona Aaronsohna (Nili Museum and Archives, Israel); dzienniki Curta Prüfera (Hoover Institution, Stanford University); niepublikowany pamiętnik Williama Yale'a (Boston University); akta z czasów pierwszej wojny światowej przechowywane w archiwach brytyjskiego Foreign Office i War Office (National Archives, Kew, England). Niektóre z tych akt zostały odtajnione dopiero w ostatnim dziesięcioleciu, czasami więc miałem okazję korzystać z materiałów nigdy wcześniej nie udostępnianych.

Ponadto czerpałem obficie z napisanej przez Donalda McKale'a biografii *Curt Prüfer: German Diplomat from the Kaiser to Hitler*, będącej jednym z bardzo nielicznych źródeł informacji o młodości Curta Prüfera. Co do Lawrence'a, to biografia Johna Macka *A Prince of Our Disorder: The Life of T.E. Lawrence* jest najbardziej wnikliwym portretem psychologicznym głównego bohatera mojej książki. Najwięcej jednak zawdzięczam Jeremy'emu Wilsonowi i jego autoryzowanej biografii *Lawrence of Arabia*; dzieło to zawiera wyniki drobiazgowych badań autora, toteż jest do dziś niezbędnym punktem wyjścia dla wszystkich, którzy chcą pisać o Lawrensie.

Opisując wiele spraw tworzących tło mojej opowieści, na przykład sytuację w Niemczech przed pierwszą wojną światową, opierałem się również na wielu innych materiałach archiwalnych i opracowaniach. Te, które przydały mi się najbardziej, wymieniłem w odpowiednich przypisach.

SKRÓTY WYSTĘPUJĄCE W PRZYPISACH

- BU – Spuścizna Williama Yale’a, Boston University
GLLD – Spuścizna George’a Lloyd’a, Churchill College
HO – Hoover Institution, Stanford University
MSP – Spuścizna Marka Sykesa, Middle East Center, St. Anthony’s College
NARA – National Archives – Archiwum Narodowe Stanów Zjednoczonych
PAAA – Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin – Archiwum Polityczne Ministerstwa Spraw Zagranicznych Niemiec
PRO – National Archives (dawniej Public Record Office) (UK) – Archiwum Narodowe Zjednoczonego Królestwa:
 PRO-ADM – Admiralty Records – Akta Admiralicji
 PRO-CAB – British Cabinet Records – Akta Rządu JKM
 PRO-FO – Foreign Office Records – Akta Ministerstwa Spraw Zagranicznych
 PRO-KV – Security Service Records – Akta Służby Bezpieczeństwa
 PRO-WO – War Office Records – Akta Ministerstwa Wojny
SADD – Sudan Archive, University of Durham
UNH – Spuścizna Williama Yale’a, University of New Hampshire
UT – Spuścizna T.E. Lawrence’a, University of Texas
YU – Spuścizna Williama Yale’a, Yale University
ZY – NILI Museum and Archives, Zichron Ya’akov, Israel

ROZDZIAŁ 16 Wzbierająca furia

1. Egipska Komisja do spraw Syrii, 14 listopada 1917; YU, Box 3, Folder 8
2. Yale do Harrisona, 17 grudnia 1917; YU, Box 2, Folder 11
3. Lawrence, *Siedem filarów mądrości*, t. 2, s. 73
4. *Ibid.*, s. 79
5. Weizmann do Aaronsohna, 16 listopada 1917, przedruk w: Friedman, *Zionist Commission*, ss. 19–20
6. Dziennik Aaronsohna, 16 listopada 1917; ZY
7. House do Drummonda, 11 września 1917; PRO-FO 371/3083, f. 107
8. Wiseman do Drummonda, 16 października 1917; PRO-FO 371/3083, f. 106
9. Weizmann do Aaronsohna, 16 listopada 1917, przedruk w: Friedman, *Zionist Commission*, ss. 19–20
10. Verrier, red., *Agents of Empire*, s. 295. W kablogramie poprawnie opisano losy Sarah Aaronsohn, ale mylnie zrelacjonowano wiele innych spraw. Ephraim Aaronsohn przeżył uwięzienie w Damaszku i został w końcu uwolniony. Belkinda stracono dopiero 14 grudnia.
11. Dziennik Aaronsohna, 1 grudnia 1917; ZY
12. Relacja Lawrence’a o torturach, którym został poddany w Darze, znajduje się w *Siedmiu filarach mądrości*, t. 2, rozdz. LXXX, ss. 82–90

13. Mack, *A Prince of Our Disorder*, s. 233
14. Cyt. za James, *The Golden Warrior*, s. 214 przyp. 17
15. Lawrence do Sterlinga, 29 czerwca 1919; UT (kopia) Folder 6, File 7
16. Cyt. za Brown, *The Letters of T.E. Lawrence*, ss. 261–262
17. Agent 62C, *Syrian Politics*, 9 grudnia 1917; PRO-WO 106/1420
18. Lewis, *An Ottoman Officer*, cyt. za Kushner, *Palestine in the Late Ottoman Period*, s. 413
19. Agent 62C, *Syrian Politics*, 9 grudnia 1917; PRO-WO 106/1420
20. Zgodnie z kalendarzem juliańskim, który w tym czasie wciąż obowiązywał w Rosji, było to 25 października – stąd nazwa „rewolucja październikowa”.
21. Cyt. za Antonius, *The Arab Awakening*, s. 255
22. Agent 62C, *Syrian Politics*, 9 grudnia 1917; PRO-WO 106/1420
23. Ahmed Dżemal Pasza do Fajsala (bez daty), list przełożony i wysłany przez Wingate’a do Balfoura, 25 grudnia 1917; PRO-PRO 30/30/10 f. 67
24. Lawrence, *Siedem filarów mądrości*, t. 2, s. 97
25. Sykes do Grahama, 5 maja 1917; MSP-41b
26. Foreign Office do Wingate’a, 29 maja 1917; SADD, spuścizna Wingate’a, 145/7/114–115
27. Wilson do Brémonda, 21 września 1917; PRO-FO 371/3051
28. Wingate do Grahama, 10 grudnia 1917; PRO-FO 371/3051
29. Lawrence, *Siedem filarów mądrości*, t. 2, ss. 98–99
30. Clayton do Sykesa, 28 listopada 1917; PRO-FO 371/3054, f. 393
31. Wingate do Gabinetu Wojennego, 24 grudnia 1917; PRO-FO 371/3062
32. Protokół obrad w sprawie „tureckich intryg w Arabii”, 26 grudnia 1917; PRO-FO 371/3062, File 243033
33. W Syrii było dwóch przywódców tureckich zwących się Dżemalem Paszą, których historycy często mylą ze sobą: Ahmed Dżemal Pasza (czasami nazywany „Większym”), syryjski gubernator, i Mehmet Dżemal Pasza (niekiedy zwany „Mniejszym”). Na domiar złego, Mehmet Dżemal przyjął honorowy tytuł Dżemala Paszy po objęciu na początku 1918 roku dowództwa 4 Armii, czyli tego samego stanowiska, z którego odszedł tuż przedtem Ahmed Dżemal. T.E. Lawrence powiększył jeszcze zamieszanie, bo w *Siedmiu filarach mądrości* często pisał o „Dżemalu Paszy”, nie wyjaśniając, czy chodzi mu o Ahmeda czy o Mehmeta.
W rezultacie autorzy większości książek historycznych poświęconych temu okresowi utożsamiają Ahmeda z Mehmetem. Twierdzą tym samym, że Fajsal Husajn prowadził tajną korespondencję z Ahmedem Dżemalem aż do lata 1918 roku. W rzeczywistości, choć Ahmed Dżemal zainicjował tureckie rokowania z Fajsałem w 1917 roku, wszelkie kontakty między nimi urwały się po odwołaniu Ahmeda do Konstantynopola w następnym miesiącu; Fajsal korespondował dalej z Mehmetem Dżemalem.
Zarówno w *Siedmiu filarach mądrości*, jak w rozmowach ze swymi współczesnymi biografami Lawrence twierdził też, że Fajsal prowadził oddzielną korespondencję z tureckim generałem Mustafą Kemalem, przyszłym Atatürkiem. Nie da się tego wykluczyć, ale nie znalazłem żadnych dowodów, że tak było.
34. Lawrence, *Seven Pillars* (wydanie oksfordzkie), rozdz. 115
35. Lawrence, *Seven Pillars* (wydanie oksfordzkie), rozdz. 115 i Lawrence, *Siedem filarów mądrości*, t. 2, s. 232
36. Lawrence do Yale’a, 22 października 1929; YU, Box 1, Folder 4. Co ciekawe, Lawrence twierdzi w tym liście, że nie miał nic wspólnego z korespondencją Fajsala z Mehmetem Dżemalem, a dowiedział się o niej i przeczytał ich listy „bez wiedzy” Fajsala. Jest to sprzeczne z jego wypowiedziami wobec innych osób i z jego własną relacją zamieszczoną w *Siedmiu filarach mądrości*.
37. Aaronsohn do Weizmanna, 13 grudnia 1917; ZY

38. Weizmann do Brandeisa, 14 stycznia 1918; PRO-FO 371/3394, f. 423
39. Biała księga rządu brytyjskiego, *Notes on Zionism*, część 2. Korespondencja organizacji syjonistycznej, styczeń–marzec 1918; 19 kwietnia 1918, s. 11; PRO-FO 371/4171, f. 99
40. Lawrence do Claytona, 22 stycznia 1918; PRO-FO 882/7, f. 251–253
41. Lawrence, *Siedem filarów mądrości*, t. 2, s. 107
42. Lawrence do Claytona, 26 stycznia 1918; PRO-FO 882/7, f. 254–258
43. Lawrence, *Siedem filarów mądrości*, t. 2, s. 134
44. *Ibid.*, s. 126
45. *Ibid.*, s. 134
46. *Ibid.*
47. *Ibid.*, ss. 134–135

Bibliografia

KSIAŻKI I ARTYKUŁY

- Aaronsohn Alex, *With the Turks in Palestine*, Boston: Houghton Mifflin, 1916
- Abbas Hilmi, *The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II*, przeł. i red. Amira Sonbol, Reading, UK: Ithaca Press, 1998
- Abdullah, król, *Memoirs of King Abdullah of Transjordan*, red. Philip Graves, Londyn: Jonathan Cape, 1950
- Adelson Roger, *Mark Sykes: Portrait of an Amateur*, Londyn: Jonathan Cape, 1975
- Ahmad Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics*, Oxford: Clarendon Press, 1969
- , *Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908–1914*, „Middle Eastern Studies” 2 (1966), ss. 302–329
- Aksakal Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008
- Aldington Richard, *Lawrence of Arabia: A Biographical Inquiry*, Chicago: Henry Regnery Company, 1955
- Allen Malcolm Dennis, *The Medievalism of T.E. Lawrence*, rozprawa doktorska, Pennsylvania State University, 1983
- Allen Richard, *Imperialism and Nationalism in the Fertile Crescent*, Boulder, CO: Westview Press, 1984
- Andelman David, *A Shattered Peace: Versailles 1919 and the Price We Pay Today*, Hoboken, NJ: Wiley, 2008
- Antonius George, *The Arab Awakening*, New York: J.B. Lippincott, 1939
- Asher Michael, *Lawrence: The Uncrowned King of Arabia*, Woodstock, NY: Overlook Press, 1999
- Baker Leonard, *Brandeis and Frankfurter: A Dual Biography*, Nowy Jork: Harper & Row, 1984
- Baker Randall, *King Husain and the Kingdom of Hejaz*, Nowy Jork: Oleander Press, 1979
- Ballobar Antonio de la Cierva, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, przeł. i red. Roberto Mazza, Nowy Jork: Tauris, 2011
- Barker A.J., *The Neglected War: Mesopotamia, 1914–1918*, Londyn: Faber, 1967
- , *Townshend of Kut: Biography of Major-General Sir Charles Townshend*, Londyn: Cassell, 1967

- Barnard Harry, *The Forging of an American Jew: The Life and Times of Judge Julian W. Mack*, Nowy Jork: Herzl Press, 1974
- Barr James, *Setting the Desert on Fire: T.E. Lawrence and Britain's Secret War in Arabia, 1916–1918*, Nowy Jork: W.W. Norton, 2009
- Barrow George, *The Fire of Life*, Londyn: Hutchinson, 1943
- Bayliss Gwyn, *Chronology of the Great War*, Londyn: Greenhill Books, 1988
- Beraud-Villars Jean, *T.E. Lawrence, or the Search for the Absolute*, Londyn: Sidgwick & Jackson, 1958
- Berghahn Volker R., *Germany and the Approach of War, 1914*, Nowy Jork: St. Martin's Press, 1973
- Bernstorff Johann Heinrich von, *Memoirs of Count Bernstorff*, Nowy Jork: Random House, 1936
- Bertrand-Cadi Jean-Yves, *Le colonel Cherif Cadi: serviteur de l'Islam et de la République*, Paryż: Maisonneuve & Larose, 2005
- Birdwood William Riddell, *Nuri as-Said: A Study in Arab Leadership*, Londyn: Cassell & Company, 1959
- Bond Brian, *The First World War and British Military History*, Oxford: Clarendon Press, 1991
- Bonsal Stephen, *Suitors and Supplicants: The Little Nations at Versailles*, Nowy Jork: Prentice Hall, 1946
- Boyle William, *My Naval Life*, Londyn: Hutchinson, 1942
- Bray Norman, *Shifting Sands*, Londyn: Unicorn Press, 1934
- Brémont Édouard, *Le Hedjaz dans la Guerre Mondiale*, Paryż: Payot, 1931
- Brent Peter, *T.E. Lawrence*, Nowy Jork: G.P. Putnam's Sons, 1975
- Brown Malcolm, *Lawrence of Arabia: The Life, the Legend*, Nowy Jork: Thames & Hudson, 2005
- , *The Letters of T.E. Lawrence*, Londyn: Oxford University Press, 1991
- , red., *T.E. Lawrence in War and Peace: An Anthology of the Military Writings of Lawrence of Arabia*, Londyn: Greenhill Books, 2005
- Bruner Robert, Carr Sean, *The Panic of 1907: Lessons Learned from the Market's Perfect Storm*, Nowy Jork: John Wiley & Sons, 2007
- Bullock David, *Allenby's War*, Londyn: Blandford Press, 1988
- Carter Miranda, *George, Nicholas and Wilhelm: Three Royal Cousins and the Road to World War I*, Nowy Jork: Alfred A. Knopf, 2010
- Cecil Lamar, *The German Diplomatic Service, 1871–1914*, Princeton: Princeton University Press, 1976
- , *Wilhelm II, t. 1: Prince and Emperor, 1859–1900*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1989
- Chaliand Gerard, Ternon Yves, *The Armenians: From Genocide to Resistance*, Londyn: Zed Press, 1983
- Chernow Ron, *Titan: The Life of John D. Rockefeller*, Nowy Jork: Vintage, 2004 [wyd. pol. skrócone: *Tytan: życie Johna D. Rockefellera*, Warszawa: Magnum, 1998]
- Churchill Winston, *Great Contemporaries*, Nowy Jork: Norton, 1991
- Clayton Gilbert, *An Arabian Diary*, Berkeley: University of California Press, 1969
- Crowley Patrick, *Kut 1916: Courage and Failure in Iraq*, Stroud, UK: History Press, 2009
- Crutwell C.R., *A History of the Great War*, Oxford: Clarendon Press, 1934
- Dadrian Vahagn, *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*, Toronto: Zoryan Institute, 1999

- Davidson Lawrence, *America's Palestine: Popular and Official Perceptions from Balfour to Israeli Statehood*, Gainesville: University Press of Florida, 2001
- Davis Moshe, *With Eyes Toward Zion*, t. 2, Nowy Jork: Praeger, 1986
- Dawn C. Ernest, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism*, Urbana: University of Illinois Press, 1973
- DeNovo John, *American Interests and Policies in the Middle East, 1900–1939*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1963
- , *The Movement for an Aggressive American Oil Policy Abroad, 1918–1920*, „American Historical Review” 61, nr 4 (lipiec 1956)
- Divine Donna Robinson, *Politics and Society in Ottoman Palestine: The Arab Struggle for Survival and Power*, Boulder, CO: Lynne Rienner, 1994
- Djemal Pasha Ahmet, *Memories of a Turkish Statesman, 1913–1919*, Nowy Jork: Doran, 1922
- Earle Edward Mead, *Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway: A Study in Imperialism*, Nowy Jork: Russell & Russell, 1966
- Emin Ahmed, *Turkey in the World War*, New Haven, CT: Yale University Press, 1930
- Engle Anita, *The Nili Spies*, Londyn: Hogarth Press, 1959
- Erickson Edward, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Westport, CT: Greenwood Press, 2001
- Evans Laurence, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914–1924*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1965
- Fanning Leonard, *Foreign Oil and the Free World*, Nowy Jork: McGraw-Hill, 1954
- Fischer Fritz, *Germany's Aims in the First World War*, Nowy Jork: W.W. Norton, 1967
- , *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*, Londyn: Chatto & Windus, 1975
- Fischer Louis, *Oil Imperialism: The International Struggle for Petroleum*, Nowy Jork: International, 1926
- Florence Ronald, *Lawrence and Aaronsohn: T.E. Lawrence, Aaron Aaronsohn and the Seeds of the Arab-Israeli Conflict*, Nowy Jork: Viking, 2007
- Frankfurter Felix, *Felix Frankfurter Reminisces*, Nowy Jork: Reynal, 1960
- Friedman Isaiah, *The Question of Palestine, 1914–1918*, Londyn: Routledge & Kegan Paul, 1973
- , *Palestine: A Twice-Promised Land?*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2000
- , red., *Germany, Turkey and Zionism, 1897–1918 (The Rise of Israel, t. 4)*, Nowy Jork: Garland Publishing, 1987
- , red., *The Zionist Commission in Palestine (The Rise of Israel, t. 9)*, Nowy Jork: Garland Publishing, 1987
- , red., *Tension in Palestine: Peacemaking in Paris, 1919 (The Rise of Israel, t. 10)*, Nowy Jork: Garland Publishing, 1987
- Fromkin David, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914–1922*, Nowy Jork: Holt, 1989
- Gardner Brian, *Allenby*, Londyn: Cassell, 1965
- Garnett David, *The Essential T.E. Lawrence*, Londyn: Jonathan Cape, 1951
- red., *The Letters of T.E. Lawrence*, Nowy Jork: Doubleday Doran, 1939
- Gelfand Lawrence, *The Inquiry: American Preparations for Peace, 1917–1919*, New Haven, CT: Yale University Press, 1963
- Gelvin James, *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*, Berkeley: University of California Press, 1998
- Gershoni Israel, *Middle East Historiographies: Narrating the Twentieth Century*, Seattle: University of Washington Press, 2006
- Gilbert Martin, *Exile and Return: The Struggle for a Jewish Homeland*, Filadelfia: Lippincott, 1978

- , *The First World War: A Complete History*, Nowy Jork: Holt, 1994 [wyd. pol.: *Pierwsza wojna światowa*, Poznań: Zysk i S-ka, 2003]
- , *The Somme*, Nowy Jork: Holt, 2006
- Gokay Bulent, *A Clash of Empires: Turkey Between Russian Bolshevism and British Imperialism*, Londyn: Tauris, 1997
- Goldstone Patricia, *Aaronsohn's Maps*, Orlando, FL: Harcourt, 2007
- Gooch G.P., Temperley Harold, red., *British Documents on the Origins of the War, 1898–1914*, Londyn: His Majesty's Stationery Office, 1926
- Gorni Yosef, *Zionism and the Arabs, 1882–1948: A Study of Ideology*, Nowy Jork: Oxford University Press, 1987
- Gottlieb W.W., *Studies in Secret Diplomacy During the First World War*, Londyn: George Allen & Unwin, 1957
- Grainger John D., *The Battle for Palestine, 1917*, Woodbridge, UK: Boydell, 2006
- Graves Robert, *Lawrence and the Arabs*, Nowy Jork: Paragon House, 1991
- Graves Robert, Liddell Hart Basil, *T.E. Lawrence: Letters to His Biographers*, Londyn: Cassell, 1963
- Greaves Adrian, *Lawrence of Arabia: Mirage of a Desert War*, Londyn: Weidenfeld & Nicolson, 2007
- Guinn Paul, *British Strategy and Politics, 1914–1918*, Oxford: Clarendon Press, 1965
- Haas Jacob de, *Louis D. Brandeis*, Nowy Jork: Bloch, 1929
- Halkin Hillel, *A Strange Death: A Story Originating in Espionage, Betrayal and Vengeance in a Village in Old Palestine*, Nowy Jork: PublicAffairs, 2005
- Halpern Ben, *A Clash of Heroes: Brandeis, Weizmann, and American Zionism*, Nowy Jork: Oxford University Press, 1987
- Hanioglu Sukru, *A Brief History of the Late Ottoman Period*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008
- , *Young Turks in Opposition*, Nowy Jork: Oxford University Press, 1995
- Hart Peter, *Gallipoli*, Nowy Jork: Oxford University Press, 2011
- Heller Joseph, *British Policy Towards the Ottoman Empire, 1908–1914*, Londyn: Frank Cass, 1983
- Herbert Aubrey, *Mons, Kut and Anzac*, Londyn: E. Arnold, 1919
- Hickey Michael, *Gallipoli*, Londyn: John Murray, 1995
- Hill A.J., *Chauvel of the Light Horse*, Melbourne, AU: Melbourne University Press, 1978
- Hillgruber Andreas, *Germany and the Two World Wars*, przeł. William C. Kirby, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981
- Holt P.M., *Egypt and the Fertile Crescent, 1516–1922*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1966
- Hopkirk Peter, *Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire*, Nowy Jork: Kodansha, 1994
- Hopwood Derek, *Tales of Empires: The British in the the Middle East, 1880–1952*, Londyn: Tauris, 1989
- Hourani Albert, *The Emergence of the Modern Middle East*, Oxford, UK: Macmillan, 1981
- Howard Harry N., *The King-Crane Commission: An American Inquiry in the Middle East*, Bejrut: Khayat, 1963
- Hughes Matthew, *Allenby and British Strategy in the Middle East, 1917–1919*, Londyn: Frank Cass, 1999
- Hyde Montgomery, *Solitary in the Ranks*, Londyn: Constable, 1977

- James Lawrence, *The Golden Warrior: The Life and Legend of Lawrence of Arabia*, Nowy Jork: Marlow & Company, 1994
- Karsh Efraim, *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1789–1923*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999
- Katz Shmuel, *The Aaronsohn Saga*, Jerozolima: Gefen, 2007
- Kayali Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*, Berkeley: University of California Press, 1997
- Kedourie Elie, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire, 1914–1921*, Londyn: Mansell, 1987
- Keegan John, *The First World War*, Nowy Jork: Vintage, 2000
- Kent Marian, *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londyn: George Allen & Unwin, 1984
- Keogh E.G., *Suez to Aleppo*, Melbourne, AU: Wilke & Company, 1955
- Khalidi Rashid, red., *The Origins of the Arab Nationalism*, Nowy Jork: Columbia University Press, 1991
- Kinross John, *Ataturk*, Nowy Jork: William Morrow and Co., 1965
- , *The Ottoman Centuries*, Nowy Jork: Morrow, 1977
- Kirkbridge Alec, *An Awakening: The Arab Campaign, 1917–1918*, Tavistock: University Press of Arabia, 1971
- Knee Stewart, *The King-Crane Commission of 1919: The Articulation of Political Anti-Zionism*, „American Jewish Archives” 29, nr 1 (1977), ss. 22–53
- Knightley Phillip, Simpson Colin, *The Secret Lives of Lawrence of Arabia*, Londyn: Literary Guild, 1969
- Knowlton Evelyn, Gibb George, *History of Standard Oil Company: Resurgent Years, 1911–1927*, Nowy Jork: Harper & Row, 1956
- Kushner David, red., *Palestine and the Late Ottoman Period*, Jerozolima: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986
- Laqueur Walter, *A History of Zionism*, Nowy Jork: Schocken, 2003
- Lares J.M., *T.E. Lawrence, la France et les Français*, Paryż: Sorbonne, 1980
- Lawrence A.W., red., *T.E. Lawrence by His Friends*, Londyn: Jonathan Cape, 1937
- , red., *T.E. Lawrence by His Friends*, Londyn: Jonathan Cape, 1954
- , red., *Letters to T.E. Lawrence*, Londyn: Jonathan Cape, 1962
- Lawrence T.E., *Crusader Castles*, Oxford: Clarendon Press, 1988
- , *The Home Letters of T.E. Lawrence and His Brothers*, Nowy Jork: Macmillan, 1954
- , *Secret Despatches from Arabia*, Londyn: Bellew, 1991
- , *The Mint*, Londyn: Jonathan Cape, 1973
- , *Oriental Assembly*, red. Arnold Lawrence, Londyn: Williams & Norgate, 1939
- , *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph* (tekst wydania oksfordzkiego z 1922 roku), Blacksburg, VA: Wilder Press, 2011
- , *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph*, Nowy Jork: Anchor, 1991 [wyd. pol.: *Siedem filarów mądrości*, t. 1–2, przeł. Jerzy Schwakopf, Warszawa: PIW, 1971]
- , *Revolt in the Desert*, Ware, UK: Wordsworth, 1997
- LeClerc Christophe, *Avec T.E. Lawrence en Arabie*, Paryż: L'Harmattan, 1998
- Lewis Geoffrey, *An Ottoman Officer in Palestine, 1914–1918*, w: David Kushner, red., *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerozolima: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986
- Lewy Guenter, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City, UT: University of Utah Press, 2005

- Liddell Hart Basil H., *Colonel Lawrence: The Man Behind the Legend*, Nowy Jork: Halcyon House, 1937
- , *The Real War, 1914–1918*, Boston: Little, Brown, 1930
- Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, Annapolis, MD: United States Naval Institute Press, 1927
- Link Arthur S., red., *The Papers of Woodrow Wilson*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980
- Lloyd George David, *Memoirs of the Peace Conference*, New Haven, CT: Yale University Press, 1939
- Lockman J.N., *Scattered Tracks on the Lawrence Trail: Twelve Essays on T.E. Lawrence*, Whitmore Lake, MI: Falcon Books, 1996
- Longrigg Stephen, *Oil in the Middle East: Its Discovery and Development*, Londyn: Oxford University Press, 1955
- Macdonogh Giles, *The Last Kaiser: The Life of Wilhelm II*, Nowy Jork: St. Martin's Press, 2001
- Mack John E., *A Prince of Our Disorder: The Life of T.E. Lawrence*, Boston: Little, Brown, 1976
- Magnus Philip, *Kitchener: Portrait of an Imperialist*, Nowy Jork: Dutton, 1959
- Mango Andrew, *Ataturk*, Londyn: John Murray, 1999
- McKale Donald, *Curt Prüfer: German Diplomat from the Kaiser to Hitler*, Kent, OH: Kent State University Press, 1987
- , *War by Revolution: Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I*, Kent, OH: Kent State University Press, 1998
- McMeekin Sean, *The Berlin–Baghdad Express*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010
- MacMunn George, Falls Cyril, *Military Operations in Egypt and Palestine; History of the Great War*, Londyn: His Majesty's Stationery Office, 1928
- Mandel Neville, *The Arabs and Zionism Before World War I*, Berkeley: University of California Press, 1976
- Manuel Frank Edward, *The Realities of American-Palestine Relations*, Waszyngton, DC: PublicAffairs Press, 1949
- Massey W.T., *Allenby's Final Triumph*, Londyn: Constable, 1920
- Meinertzhagen Richard, *Middle East Diary, 1917–1956*, Londyn: Cresset Press, 1960
- Melka R.L., *Max Freiherr von Oppenheim: Sixty Years of Scholarship and Political Intrigue in the Middle East*, „Middle Eastern Studies” 9, nr 1 (styczeń 1973), ss. 81–93
- Meyers Jeffrey, *T.E. Lawrence: A Bibliography*, Nowy Jork: Garland, 1974
- , *The Wounded Spirit: A Study of „Seven Pillars of Wisdom”*, Londyn: Macmillan, 1989
- Millar Ronald, *Death of an Army: The Siege of Kut, 1915–1916*, Nowy Jork: Houghton Mifflin, 1970
- Monroe Elizabeth, *Britain's Moment in the Middle East, 1914–1956*, Londyn: Chatto & Windus, 1981
- Moore Briscoe, *The Mounted Riflemen in Sinai and Palestine: The Story of New Zealand's Crusaders*, Auckland: Whitecombe & Tombs, 1920
- Moorehead Alan, *Gallipoli*, Nowy Jork: Perennial Classics, 2002
- Morgenthau Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, Nowy Jork: Doubleday, Page & Co., 1918
- Morris Benny, *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arabs Conflict, 1881–1999*, Londyn: John Murray, 2000

- Morris James, *The Hashemite Kings*, Nowy Jork: Pantheon, 1959
- Moscrop John James, *Measuring Jerusalem: The Palestine Exploration Fund and British Interests in the Holy Land*, Nowy Jork: Leicester University Press, 2000
- Mousa Suleiman, *T.E. Lawrence: An Arab View*, przeł. Albert Boutros, Londyn: Oxford University Press, 1966
- Murphy David, *The Arab Revolt, 1916–1918: Lawrence Sets Arabia Ablaze*, Londyn: Osprey, 2008
- Nash N.S., *Chitral Charlie: The Life and Times of a Victorian Soldier*, Barnsley, UK: Pen & Sword Books, 2010
- Nevakivi Jukka, *Britain, France and the Arab Middle East, 1914–1920*, Londyn: Athlone Press, 1969
- Nogales Rafael de, *Four Years Beneath the Crescent*, Nowy Jork: Charles Scribner's Sons, 1926
- Nutting Anthony, *Lawrence of Arabia: The Man and the Motive*, Londyn: Hollis & Carter, 1961
- O'Brien Conor Cruise, *The Siege: The Saga of Israel and Zionism*, Nowy Jork: Simon & Schuster, 1986
- O'Brien Philip M., *T.E. Lawrence: A Bibliography*, New Castle, DE: Oak Knoll Press, 2000
- Ocampo Victoria, 338171 *T.E. (Lawrence of Arabia)*, Nowy Jork: Dutton, 1963
- Orlans Harold, *T.E. Lawrence: Biography of a Broken Hero*, Jefferson, NC: McFarland & Co., 2002
- Palmer Alan, *The Kaiser: Warlord of the Second Reich*, Londyn: Weidenfeld & Nicolson, 1978
- Phillips Harlan B., *Felix Frankfurter Reminisces*, Nowy Jork: Reynal & Co., 1960
- Renton James, *The Zionist Masquerade: The Birth of the Anglo-Zionist Alliance, 1914–1918*, Londyn: Palgrave Macmillan, 2007
- Richards Vyvyan, *Portrait of T.E. Lawrence: The Lawrence of „Seven Pillars of Wisdom”*, Londyn: Jonathan Cape, 1936
- Rohl John, *The Kaiser and His Court*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994
- Rose Norman, *Chaim Weizmann: A Biography*, Londyn: Weidenfeld & Nicolson, 1987
- Sachar Howard Morley, *A History of Israel: From the Rise of Zionism to Our Time*, Nowy Jork: Alfred A. Knopf, 2007
- Sanders Ronald, *The High Walls of Jerusalem: A History of the Balfour Declaration and the Birth of the British Mandate for Palestine*, Nowy Jork: Holt, Rinehart & Winston, 1983
- Satia Priya, *Spies in Arabia: The Great War and the Cultural Foundations of Britain's Covert Empire in the Middle East*, Oxford: Oxford University Press, 2008
- Schama Simon, *Two Rothschilds and the Land of Israel*, Nowy Jork: Alfred A. Knopf, 1978
- Schatkowski-Schilcher L., *The Famine of 1915–1918 in Greater Syria, w: Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective*, red. John Spagnolo, ss. 229–258, Reading, UK: Ithaca Press, 1992
- Schneer Jonathan, *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict*, Nowy Jork: Random House, 2012
- Seidt Hans-Ulrich, *From Palestine to the Caucasus: Oskar Niedermeyer and Germany's Middle Eastern Strategy in 1918*, „German Studies Review” 24, nr 1 (luty 2001), ss. 1–18
- Shaw Stanford, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, t. 1–2, Cambridge: Cambridge University Press, 1976 [wyd. pol.: *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, t. 1–2, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2012]
- Sheffy Yigal, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign*, Londyn: Frank Cass, 1998
- Shotwell James Thomas, *At the Paris Peace Conference*, Nowy Jork: Macmillan, 1937
- Shwadran Benjamin, *The Middle East, Oil and the Great Powers*, Nowy Jork: Praeger, 1955

- Spagnolo J.P., *French Influence in Syria Prior to World War I: The Functional Weakness of Imperialism*, „Middle East Journal” 23, nr 1 (1969), ss. 44–62
- Steed Wickham, *Through Thirty Years, 1892–1922: A Personal Narrative*, Nowy Jork: Doubleday, 1925
- Stein Leonard, *The Balfour Declaration*, Londyn: Valentine, Mitchell & Co., 1961
- Stevenson David, *1914–1918: The History of the First World War*, Nowy Jork: Penguin, 2004
- Stewart Desmond, *T.E. Lawrence*, Londyn: Paladin, 1979
- Stirling W.F., *Safety Last*, Londyn: Hollis & Carter, 1953
- Stitt George, *A Prince of Arabia: The Emir Shereef Ali Haider*, Londyn: George Allen & Unwin, 1948
- Storrs Ronald, *Orientations: The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, Nowy Jork: G.P. Putnam’s Sons, 1937
- Sutherland James Kay, *The Adventures of an Armenian Boy*, Ann Arbor, MI: Ann Arbor Press, 1964
- Symes Stewart, *Tour of Duty*, Londyn: Collins, 1946
- Tabachnik Stephen, *T.E. Lawrence: An Encyclopedia*, Westport, CT: Greenwood Press, 2004
- , *The T.E. Lawrence Puzzle*, Athens: University of Georgia Press, 2012
- Tabachnik Stephen, Matheson Christopher, *Images of T.E. Lawrence*, Londyn: Jonathan Cape, 1988
- Tanenbaum Jan Karl, *France and the Arab Middle East, 1914–1920*, Filadelfia: American Philosophical Society, 1978
- Tauber Eliezer, *The Arab Movements in World War I*, Londyn: Frank Cass, 1993
- Taylor A.J.P., *Bismarck: The Man and the Statesman*, Nowy Jork: Vintage, 1967
- , *The Struggle for the Mastery in Europe, 1848–1918*, Oxford: Clarendon Press, 1954
- Teichmann Gabriele, Volger Gisela, *Faszination: Max von Oppenheim*, Kolonia: Dumont, 2001
- Thomas Lowell, *With Lawrence in Arabia*, Nowy Jork: Century, 1924
- Thomson Basil, *My Experience at Scotland Yard*, Nowy Jork: A.L. Burt, 1926
- , *Queer People*, Londyn: Hodder & Stoughton, 1922
- , *The Scene Changes*, Nowy Jork: Doubleday, Doran & Co., 1937
- Tibawi Abdul Latif, *Anglo-Arab Relations and the Question of Palestine, 1914–1921*, Londyn: Luzac, 1978
- Townshend Charles, *When God Made Hell: The British Invasion of Mesopotamia and the Creation of Iraq*, Nowy Jork: Faber & Faber, 2010
- Toynbee Arnold, *Acquaintances*, Londyn: Oxford University Press, 1967
- Trumpener Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968
- Tuchman Barbara, *The Guns of August*, Nowy Jork: Ballantine, 2004 [wyd. pol.: *Sierpniowe salwy*, Warszawa: Czytelnik, 1984]
- Tuohy Ferdinand, *The Secret Corps: A Tale of „Intelligence” on All Fronts*, Nowy Jork: Seltzer, 1920
- Turfan M. Naim, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and the Ottoman Collapse*, Nowy Jork: Tauris, 2000
- Urofsky Melvin, *Louis D. Brandeis*, Nowy Jork: Pantheon, 2009
- Verrier Anthony, red., *Agents of Empire: Brigadier Walter Gribbon, Aaron Aaronsohn and the NILI Ring*, Waszyngton: Brassey’s, 1995
- Vester Bertha Spafford, *Our Jerusalem: An American Family in the Holy City, 1881–1949*, Nowy Jork: Doubleday, 1950

- Wavell Archibald, *Allenby: A Study in Greatness*, Londyn: Harrap & Co., 1941
- , *The Palestine Campaigns*, Londyn: Constable, 1968
- Weber Frank, *Eagles on the Crescent: Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1970
- Weintraub Stanley, *Weintraub Rodelle, Private Shaw and Public Shaw*, Londyn: Jonathan Cape, 1963
- Weizmann Chaim, *Trial and Error: The Autobiography of Chaim Weizmann*, Nowy Jork: Harper, 1949
- Weldon Lewen, *Hard Lying*, Londyn: Jenkins, 1925
- Westrate Bruce, *The Arab Bureau: British Policy in the Middle East, 1916–1920*, University Park: Pennsylvania State University Press, 1992
- Wilson Arnold, *Loyalties: Mesopotamia, 1914–1917*, Oxford: Oxford University Press, 1930
- , *Loyalties: Mesopotamia, 1914–1920*, Londyn: Humphrey Milford, 1931
- Wilson Jeremy, *Lawrence of Arabia: The Authorized Biography of T.E. Lawrence*, Nowy Jork: Atheneum, 1990
- Wilson Mary C., *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987
- Winstone H.V.F., *The Illicit Adventure: The Story of Political and Military Intelligence in the Middle East from 1898 to 1926*, Londyn: Jonathan Cape, 1982
- , *Woolley of Ur: The Life of Sir Leonard Woolley*, Londyn: Secker & Warburg, 1990
- Wooley C. Leonard, *Dead Towns and Living Men*, Londyn: Lutterworth Press, 1954
- Wooley C. Leonard, *Lawrence T.E., The Wilderness of Zin*, Nowy Jork: Charles Scribner's Sons, 1936
- Wrench Evelyn, *Struggle, 1914–1920*, Londyn: Nicholson & Watson, 1935
- Yale William, *The Near East: A Modern History*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1958
- , *It Takes So Long*, Boston: Howard Gotlieb Archival Research Center, Boston University, Box 7, Folder 7
- , *The Reminiscences of William Yale*, Nowy Jork: Oral History Research Office, Columbia University
- , *T.E. Lawrence: Scholar, Soldier, Statesman, Diplomat*. Niedatowany artykuł, prawdopodobnie 1935. Boston: Howard Gotlieb Archival Research Center, Boston University, Box 7, Folder 7
- Yapp M.E., *The Making of the Modern Near East, 1792–1923*, Nowy Jork: Longman, 1987
- Yardley Herbert D., *The American Black Chamber*, Annapolis, MD: United States Naval Institute Press, 1931
- Yardley Michael, *T.E. Lawrence: A Biography*, Nowy Jork: Stein & Day, 1987
- Yergin Daniel, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*, Nowy Jork: Free Press, 2008
- Zeine Zeine N., *The Emergence of Arab Nationalism*, Delmar, NY: Caravan, 1973

ARCHIWA I SPUŚCIZNY

Archiwum Polityczne niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Berlin, Niemcy
 National Archives (Wielka Brytania, dawniej Public Record Office), Kew, Anglia
 National Archives (Stany Zjednoczone), Waszyngton
 Oral History Research Office, Columbia University, Nowy Jork
 Spuścizna Aarona Aaronsohna, NILI Museum and Archives, Zichron Ja'akow

Spuścizna Curta Prüfera, Hoover Institution, Stanford University, Palo Alto

Spuścizna George'a Lloyd, Churchill College, Cambridge, Anglia

Spuścizna Gilberta Claytona i Reginalda Wingate'a, Sudan Archives, University of Durham, Durham, Anglia

Spuścizna Marka Sykesa, Middle East Centre, St. Anthony's College, Oxford, Anglia

Spuścizna T.E. Lawrence'a, Bodleian Library, Oxford, Anglia

Spuścizna T.E. Lawrence'a, Harry Ransom Humanities Research Center, University of Texas, Austin

Spuścizna Williama Yale'a, House Collection (M658), Yale University Library, New Haven

Spuścizna Williama Yale'a, Howard Gotlieb Archival Research Center, Boston University

Spuścizna Williama Yale'a, Milne Special Collections, University of New Hampshire, Durham